

Ірына Савіцкая
Мінск

Гістарычны і культурны складнікі ў беларускім і польскім слоўніках нацыянальнага значэння (на матэрыяле слоўнікаў С.Б. Ліндэ і І. Насовіча)

1. Мэтай даследавання з'яўляецца аналіз этнаграфічнага і нацыянальна-культурнага складніка ў беларускіх і польскіх нацыятворчых слоўніках, пазамоўных і ўнутрымоўных фактараў, якія ўплываюць на фарміраванне і ролю нацыянальнай лексікаграфіі ў канкрэтны гістарычны перыяд. Для здзяйснення пастаўленай мэты вырашаюцца задачы вызначэння ролі і месца нацыянальных складнікаў пісьмовых крыніц і аналізу нацыянальна маркіраваных кампанентаў у слоўніках І. Насовіча (*Словарь белорусского наречия*, Санкт-Пецярбург 1870) і С.Б. Ліндэ (*Słownik języka polskiego* у 6-ці тамах, Варшава 1807–1814). Хоць гэтыя лексікаграфічныя крыніцы надзвычай адрозныя і храналагічна, і колькасна, лічым патрэбным звярнуць увагу на іх агульны нацыятворчы характар, бо абедзве яны ўключаюць у свой рээстравы матэрыял якраз такія лексічныя адзінкі, якія ўказваюць на псіхалагічнае і культурнае адзінства носьбітаў іх моў на розных этапах гістарычнага развіцця нацый (г.зн. на ўстойлівыя сувязі і адносіны людзей унутры сацыяльнай групы, што выражае іх этнічнасць). У нацыянальных слоўніках у значнай колькасці змяшчаюцца нацыянальна арыентаваныя кампаненты, што вядомыя носьбітам мовы, узнаўляюцца ў іх маўленні і маркіруюць іх у вачах інша-земцаў або суайчыннікаў – прадстаўнікоў іншых этнічных супольнасцей.

Станаўленне нацыянальнай мовы немагчыма без выпрацоўкі адзіных моўных норм. Гэты працэс мае як агульныя для розных нацый рысы (функцыянаванне кадыфікаваных норм у ролі культурна-сацыяльнага маркера, выбарачны характар кадыфікацыі, скарачэнне разрыву паміж кадыфікаванай нормай і узусам, паглыбленне стылістычнай варыятыўнасці, так і адрозненні, абумоўленыя філасофіяй і стылем эпохі, у якую адбываўся працэс утварэння нацыі, спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства гэтай нацыі, своеасаблівасцю сістэмы адукацыі на розных этапах гістарычнага развіцця, іншымі словамі, адметнасцю гісторыка-культурнага працэсу ў краіне.

2. Ёсць патрэба ва ўказанні на той агульнаеўрапейскі сацыяльна-гістарычны кантэкст, у межах якога ствараліся абодва слоўнікі, як і ўвогуле працы такога ўзроўню і значэння. Другая палова XVIII і пачатак XIX стагоддзяў – гэта эпоха Асветніцтва ў Паўднёвай і Усходняй Еўропе (у Францыі, Англіі

і Заходняй Еўропе ў цэлым – гэта сярэдзіна і другая палова XVIII стагоддзя)¹. Для гэтай эпохі характэрныя наступныя сацыяльныя тэндэнцыі: ідэалістычныя ўяўленні аб ролі свядомасці ў развіцці грамадства, жаданне патлумачыць грамадскія хібы неадукаванасцю людзей, імкненне да пераўтварэння грамадства, палітыкі, нораваў, побыту шляхам распаўсюджвання навуковых ведаў, ідэй дабрыні і справядлівасці; гэта прыводзіла да вызвалення ад рэлігійна-феадальнага светабачання, стварэння адзіных сістэм адукацыі, распаўсюджвання навук і мастацтва².

Асобна варта адзначыць пэўныя змены ў поглядах розных народаў, асабліва германскіх, на славянскія нацыі, іх характар і культуру. У прыватнасці, у XVIII стагоддзі ў Еўропе ўзнікла ўяўленне аб прымітыўнасці побыту і культуры славян. Іх апісвалі як народ без становачых маральных рысаў, нізкага і дрэкага норава. Як невялікія славянскія этнасы, падначаленыя Аўстрыі і Турцыі, так і насельніцтва вялікай па абшары Расіі, не ўспрымаліся вядучымі мыслярамі і тым больш масавай грамадскай думкай тагачаснай Еўропы як раўнапраўныя народам Захаду, супаставімыя з імі ў культурных адносінах. Гэты пункт гледжання, выказаны ў 1802 г. нямецкім гісторыкам Аўгустам Шлецэрам і яго паслядоўнікамі, быў падтрыманы іншымі навуковымі і культурнымі дзеячамі Еўропы. Знакаміты філосаф Г.В.Ф. Гегель бачыў у славянах „нешта сярэдняе паміж еўрапейцамі і азіятамі”³. Нямецкі філолаг і публіцыст В. Менцэль сцвярджаў, што славяне „не стварылі ніякіх глыбокіх мысляроў і рэфарматараў, ніякіх падзвіжнікаў веры”⁴. У трактоўцы Ф. Энгельса славяне – гэта

„нацыі, у асяроддзе якіх іншыя, неславянскія народы ўкаранілі элементы, здольныя да жыцця і развіцця, [...] абломкі народаў [...], існаванне якіх з’яўляецца пратэстам супраць прагрэсу”⁵.

Падобныя меркаванні далі падставу да адваротнай рэакцыі, выразнікі якой спрабавалі прадставіць старажытнага славяніна чалавекам, які валодае характарам хоць і адрозным ад старажытнага германца, але прытым прыгожым і маральна высокім⁶. Да выразнікаў гэтай ідэі можна аднесці філосафа І.Г. Гердэра, географа і прыродазнаўцу А. фон Гумбальта і інш. Аснову гэтай тэорыі сфармуляваў І.Г. Гердэр, які апісаў у 1791 г.

„характар славян і іх будучыню. Славянскія вучоныя сустрэлі гэты пункт гледжання з радасцю, больш за тое, з захапленнем, менавіта таму, што яго выказаў немец, і пачынаючы з XIX стагоддзя і да канца стагоддзя

¹ *Эпоха Просвещения в Белоруссии. Методические указания для самостоятельной подготовки студентов по истории культуры Беларуси*, Могилёв 2003, с. 3.

² *Ibidem*, с. 3–4.

³ В. Л а м а н с к и й, *Об историческом изучении греко-славянского мира в Европе*, „Заря” 1870, № 2, с. 2.

⁴ *Ibidem*, с. 33–34.

⁵ К. М а р к с, Ф. Э н г е л ь с, *Сочинения*, т. 6, Москва 1957, с. 182, 183, 293.

⁶ Л. Н и д е р л е, *Славянские древности*, Москва 2013, с. 582.

можна прасачыць, як у кнігах, прысвечаных старажытнай гісторыі славян і іх культуры, утрымліваецца гердэраўская трактоўка старажытнага славянства”⁷.

Другая палова XVIII – пачатак XIX стагоддзяў храналагічна яшчэ адносяцца да Асветніцтва, але канцэпцыі І.Г. Гердэра і В. фон Гумбальта далі падставу кваліфікаваць іх як рамантызм, бо абодва філосафы пачалі казаць пра „дух” асобных народаў. Сфера мовы і маўлення вылучылася на прыярытэтных пазіцыі сярод тагачасных гуманітарных даследаванняў, і В. фон Гумбальт разгарнуў думку пра тое, што мова адыгрывае большую ролю, чым проста сістэма знакаў для механічнай перадачы інфармацыі. Мовы з’яўляюцца нацыянальнымі і значна адрозніваюцца адна ад адной, таму варта казаць пра непаўторную спецыфіку нацыянальных характараў, якія выражаюцца ў гісторыі і прадуктах духоўнага жыцця⁸.

У гэты ж перыяд, у канцы XVIII – сярэдзіне XIX стагоддзяў, адбывалася нацыянальнае адраджэнне славянскіх народаў – працэс станаўлення нацыянальнай самасвядомасці паўднёвых, заходніх і ўсходніх славян, якія да гэтага знаходзіліся пад уладай Асманскай або Аўстрыйскай імперый. Гэты працэс моцна падтрымлівала Расійская імперыя. З’яўляючыся буйной унітарнай дзяржавай планеты (акрамя Брытаніі), яна была таксама і адзінай суверэннай славянскай дзяржавай у свеце на працягу ўсяго XIX стагоддзя. Таму яна адыгрывала выключную ролю ў падтрымцы адраджэння іншых славянскіх народаў, у тым ліку ў распаўсюджанні ідэй панславізму (хаця часта расійскі ўрад меў на ўвазе свае вузкія інтарэсы ў адносінах да славянскіх народаў, якія ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі).

Нацыянальнае адраджэнне ў розных краінах мела пэўныя агульныя рысы. Агульнай была барацьба за стварэнне або ўзнаўленне нацыянальнай мовы (чэшскай, славацкай, сербскай, славенскай і інш.), для гэтага ствараліся суполкі (так званыя маціцы), якія мелі на мэце развіццё нацыянальнай літаратуры, збіранне і даследаванне нацыянальнага фальклору і распаўсюджанне кніг на роднай мове, барацьба за незалежнасць царквы (у Балгарыі). Нацыянальнае адраджэнне было ўласціва ўсім паўднёва- і заходнеславянскім краінам, за выключэннем Польшчы, якой да таго часу як адзінай дзяржавы не існавала.

У рэчышчы нашага даследавання адзначым, што гістарычнае развіццё польскай і беларускай нацый вызначаецца як падабенствам і нават сумеснасцю, так і разыходжаннем, што адбівалася на абедзвюх моўных сістэмах: і беларуская, і польская літаратурныя мовы праходзілі агульныя этапы свайго фарміравання і нармалізацыі, аднак асаблівасці палітычнага, гістарычнага і нацыянальнага жыцця абодвух народаў абумовілі храналагічную і сітуацыйную адметнасць гэтых этапаў. Пры гэтым нельга не заўважыць розніцу

⁷ *Ibidem*, с. 583.

⁸ А. П е р л о в, *История науки. Введение в методологию гуманитарного знания*, Москва 2007, с. 59.

ў колькасных і якасных паказчыках, а таксама ў тэрмінах складання і выдання беларускага і польскага нацыянальных слоўнікаў, якія кожны ў свой час выконвалі функцыю вывучэння нацыянальнай літаратурнай мовы.

3. Пасля падзелаў тэрыторыі Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй у польскай лексікаграфіі адбыўся вялікі перапынак (апошнія значныя слоўнікі, Абрагама Троца і Пётра Данета, выйшлі ў 1740-х гг.). Таму слоўнік тэзаўруснага тыпу С.Б. Ліндэ, які быў выдадзены на ўзор французскага, нямецкага, рускага акадэмічных слоўнікаў, адкрыў, па сутнасці, новую эпоху ў польскім слоўніцтве. Таксама і горад выдання, Варшава, з'явіўся сімвалам перамяшчэнняў, якія адбываліся ў Польшчы, бо ўжо не Кракаў, а Варшава стала галоўным асяродкам культурнага жыцця.

Праца С.Б. Ліндэ сустрэла гарачы прыём, бо з'явілася ў перыяд (пасля вышэйпамянёных падзелаў), калі мова бачылася як сродак захавання нацыі. Выданне слоўніка С.Б. Ліндэ было прадвызначана гісторыка-культурнай сітуацыяй у Польшчы ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў, калі пад пагрозай страты нацыянальнай незалежнасці барацьба за родную мову набыла вострую палітычную значнасць. Матэрыял для гэтага слоўніка быў узяты з твораў найбольш выдатных пісьменнікаў, пачынаючы з XVI ст., і тагачаснай жывой мовы і меў на мэце паказаць усе магчымасці польскай літаратурнай мовы. Рэестравая частка слоўніка ахоплівае агромністы корпус польскай лексікі: гістарычную (мова літаратуры 1540–1800-х гг. – з твораў Я. Каханоўскага, П. Скаргі, І. Красіцкага і інш.) і сучасную для таго перыяду (у тым ліку некаторую частку размоўнай лексікі). Да загалоначных слоў і розных іх значэнняў пададзены нямецкі пераклад, а таксама прыведзены эквіваленты з іншых славянскіх моў, якія разумеліся аўтарам як дыялекты адной, адзінай мовы, што аб'ектыўна спрыяла назапашванню матэрыялу для параўнальна-гістарычнага вывучэння славянскіх моў. Да таго ж, прыклады да прыведзеных адзінак падбіраліся такім чынам, каб паказаць дынаміку гістарычнага развіцця значэння гэтай адзінкі. Ва ўступе да слоўніка С.Б. Ліндэ падкрэслівае сваё імкненне сабраць разам і параўнаць сляды славянскай міфалогіі і рэлігіі, г. зн. розныя назвы паганскіх бостваў і народных святаў. Гэта знайшло адлюстраванне ў значным аб'ёме слоўнікавага артыкула **bożątko, bożek**, дзе, напрыклад, сярод усходнеславянскіх міфічных істот названы: *Мокша, Макошъ, Мокошъ, Купало, Хорсъ, Дажба, Дажбогъ, Радо, Лада, Позвиздъ, Вихоръ, Посвистъ, Коляда, Калёда*. Аўтар устаўляе і кароткія апісанні абрадаў, якія здзяйсняюцца ў святы, напрыклад, назва **badnyak** – *бервяно, палена, якое кладуць на агонь перад Калядамі (kloc, który w wiliq bożego narodzenia w ogień kładziono)*. Так, нягледзячы на агульную тэндэнцыю імкнення да культурных каштоўнасцяў эпохі Асветніцтва (пераважная цікавасць да кніжнай лексікі, да з'яўлення грамадскай і навуковай тэрміналогіі), у слоўніку часткова прадстаўлена лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, часта з гістарычным каментаром: **majorat** [...] *Majorat, czyli prawo pierworódstwa, nie było znane w prawach Rzymskich...*; **minister** *powszechnie znaczy usługującego komu [...] W Polsce dwoiaki ich rodzaj: marszałkowie, kancle-rze, podskarbiowie; i wojny, hetmani*.

На лексікаграфічную канцэпцыю слоўніка С.Б. Ліндэ абапіраўся новы *Слоўнік польскай мовы*, створаны пад рэдакцыяй Я. Карловіча, А. Крыньскага і У. Нядзвецкага ўжо на мяжы XIX–XX стстагоддзяў (1900–1927), аднак рээстравая частка слоўніка 1900–1927 гг. у параўнанні са слоўнікам С.Б. Ліндэ значна папоўнілася за кошт рукапісаў XV ст., вялікай колькасці запазычанняў, а галоўнае – значнага масіву дыялектнай лексікі. Да прыкладу, да рээстраванага слова **bocian** *ptak* С.Б. Ліндэ прыводзіць у якасці рускіх адпаведнікаў такія словы, як *боцанъ gatunek czapli; бузанъ, буселъ; аистъ, стерхъ*; як бачым, *бусел* і *бацян* – гэта беларусізмы ў рускай мове, якія, на думку складальніка слоўніка, толькі павялічваюць агульнаславянскія лексічныя рэзервы.

Слоўнік С.Б. Ліндэ прыныпова адрозніваўся ад папярэдніх, якія мелі сінхронічны характар і прызначаліся для выкарыстання пры навучанні замежным мовам, у той час як Ліндэ надаў сваёй працы тлумачальна-гістарычны аспект. У ёй былі сабраны словы, якія былі хоць калі-небудзь ужываныя ў друку, разам з аўтэнтчнымі прыкладамі ўжывання гэтых слоў (напрыклад, як імі карысталіся Я. Каханоўскі, П. Скарга, І. Красіцкі і іншыя майстры слова). Такім чынам, слоўнік стаў адначасова падручнікам узорнай тагачаснай польскай мовы. Слоўнік С.Б. Ліндэ, як і ўвогуле слоўнікі гісторыка-тлумачальнага кшталту, можна лічыць „кульмінацыйным здабыткам у сферы лексікаграфіі”⁹.

Згодна з ідэямі эпохі Асветніцтва, слоўнік С.Б. Ліндэ пры семантызацыі змяшчае пераклад польскіх слоў на іншыя мовы. Наяўнасць іншамовных адпаведнікаў, асабліва славянскіх, надзвычай аблягчыла далейшыя славістычныя даследаванні, асабліва этымалагічныя, бо звяртала ўвагу або на іх падабенства, або на адрозненне, а таксама на геаграфію распаўсюджвання слова, што часта давала магчымасць выявіць шляхі „вандравання” слоў і знайсці крыніцу запазычання. Напрыклад, слова **Bobr** *zwierzę ziemnowodne* мае этымалагічныя адсылкі да чэшскага, славацкага, сербскага, баснійскага, краінскага, віндыйскага, харвацкага, рагужанскага далмацінскага „дыялектаў” (мовы славянскіх народаў С.Б. Ліндэ лічыў дыялектамі адной славянскай мовы), а таксама да рускай, італьянскай, іспанскай, французскай, лацінскай, англійскай, шведскай і ісландскай моў. У якасці адзінак семантызацыі бачым устойлівае параўнанне *plakać iak bobr*, а таксама адапелятыўныя назвы і дэрываты (напрыклад, форму дзеяслова **bobrować**) і ілюстрацыі да іх: *o mój Jezu dobry, Daj grzech poznać, daj mi plakać iako bobry; Bobr – rzeka w Litwie; Bobrować – brodzić iak bóbr w wodzie, w błocie. [...] Polskie bobrowały konie Po Propontydzie i złotym Strymonie*.

Так, нягледзячы на тое, што праца С.Б. Ліндэ выканана ў рэчышчы агульных тэндэнцый эпохі Асветніцтва (пераважная цікавасць да кніжнай лексікі, да з’яўлення грамадскай і навуковай тэрміналогіі, да абагульненага адлюстравання культурных каштоўнасцей свету), у яго слоўніку часткова прадстаўлена лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, у тым ліку і этнанімічныя назвы.

⁹ S. U r b a ñ c z y k, *Słowniki i encyklopedie. Ich rodzaje i użyteczność*, Kraków 2000, s. 29.

4. Хваля славянскага рамантызму наблізілася і да ўсходніх славянскіх народаў. Асабліва гэта выявілася ў 1840-я гг. і ў канцы 1860-х гг. пры падрыхтоўцы да I славянскага з'езда ў Расіі, калі адраділася ідэя агульнаславянскай мовы, пад якой разумелася, акрамя старога кніжнага маўлення, і аднесенасць да сучаснага маўлення, да таго агульнага, што ўласціва многім жывым славянскім мовам, што пранесла кожная славянская мова праз сярэднявечча. Увогуле ў гэты перыяд узаемаадносіны славістаў развіваліся ў складанай палітычнай абстаноўцы. Напрыклад, у расійскіх грамадскіх колах узніклі паланафобныя настроі, звязаныя з паўстаннем 1830–1831 гг., а вось паўднёвыя і заходнія славянскія народы, наадварот, спадзяваліся на падтрымку Расіі ў іх барацьбе супраць Турцыі і Аўстра-Венгрыі. Якраз падчас гэтай хвалі (1854–1860 гг.) і было здзейснена ў Львове 2-е выданне слоўніка С.Б. Ліндэ, дапоўненае прадмовай рэдактара, А. Бялоўскага.

Такім чынам, славістычныя сувязі з'яўляліся не толькі формай навуковых кантактаў, але і формай спрыяння нацыянальна-вызваленчаму руху 60-х гг. XIX ст. Пецябургская Акадэмія навук і ўвогуле расійскія даследчыкі праблем вывучэння славянства падтрымалі захады славянскіх вучоных. Прыкладам такога, калі можна так сказаць, этнічнага дыскурсу, папулярнага ў тыя гады, можна лічыць выказванні І.І. Сразнеўскага (1842):

„Мы, хто б мы ні былі, рускія або палякі, мы павінны любіць і паважаць іншых славян, як нашых братоў. Мы павінны любіць славянства ва ўсім яго аб'ёме, таму што мы славяне; без гэтага мы не можам мець сапраўднай любові, сапраўднай павагі да саміх сябе; гэта абавязак маральнасці, прамы наш чалавечы абавязак, абавязак любові роднага да роднага, брата да брата”¹⁰.

Што тычыцца этнічнага дыскурсу, які так актыўна распачаўся ў Заходняй і Паўднёвай Еўропе і разгарнуўся ў Расіі, у тым ліку і адносна да Беларусі, то трэба нагадаць, што пасля падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі, разам з польскімі і ўкраінскімі, апынуліся ў Расійскай імперыі. Так рускія і беларусы былі штучна аб'яднаны ў адной дзяржаве, і беларускія землі аўтаматычна падпалі пад прапагандаванае вывучэнне славянства. Між тым, паводле меркавання А. Смалянчука, расійскія ўлады актыўна разыгрывалі „беларускую карту”. Ва ўрадавых статыстыках і картах пачалося ўжывання этноніма *беларусы*, дазвалялася друкаваць этнаграфічныя зборнікі на беларускай мове. У 60–70-я гг. XIX стагоддзя расійскімі афіцыйнымі коламі была распрацавана тэорыя заходнерусізму, паводле якой Беларусь з'яўлялася этнаграфічнай часткай Расіі, а нешматлікія культурныя і моўныя адрозненні тлумачыліся польскім уплывам¹¹.

Хочацца, аднак, адзначыць, пэўную аднабаковасць і непаўнату вывучэння беларускіх земляў расійскімі вучонымі. Нават праца ў г. зв. „западно-русском крае” экспедыцыі 1860-х гг. Рускага Геаграфічнага Таварыства, якая павінна была апісаць

¹⁰ *Отечественные лексикографы XVIII–XIX вв.*, Москва 2000, с. 143.

¹¹ А. С м а л я н ч у к, *Ліцвінства, заходнерусізм і беларуская ідэя XIX – пачатак XX ст.* [у:] *Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki*, red. D. M i c h a l u k, Toruń 2007, с. 59.

„племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры, нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту”¹²,

таксама не спрыяла канчатковаму сцвярджэнню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры:

„дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра «аб’яднанне», «абрусенне» і да т. п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала «польскі» ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў”¹³.

Больш за тое, стаўленне афіцыйнай Расіі да насельнікаў беларускіх земляў было прасякнута ўпэўненасцю ў іх індывідуальнасці і неразвітанасці. Па словах віленскага генерал-губернатора У.І. Назімава,

„калі рускае [г. зн. пераважна беларускае] насельніцтва ў Заходніх губернях нельга яшчэ назваць аджытым свой век, то не памылімся, калі скажам, што ў ім жыццёвая сіла яшчэ не абудзілася, скажам больш – пачуцці народнай самабытнасці знаходзяцца ў такім адчайным летаргічным усыпленні, што ўслед за наступным абуджэннем ён [народ] з аднолькавай гатоўнасцю пойдзе як за руска-праваслаўнаю, так і за польска-каталіцкай прапагандаю”¹⁴.

5. Шматлікія навуковыя даследаванні матэрыяльнай і духоўнай культуры Беларусі ў 60–70-я гг. XIX стагоддзя павінны былі замацаваць тэорыю заходнерусізму. Тым не менш лексікаграфічная апрацоўка выяўленай спадчыны беларускага народа прывяло да падрыхтоўкі І. Насовічам *Словаря белорусского наречия*, які можна лічыць агульнанацыянальным беларускім слоўнікам, бо ён адлюстроўваў карціны матэрыяльнага побыту і духоўнай культуры народа. Гэтая праца на пачатковым этапе складання выявіла тагачаснае разуменне Імператарскай Акадэміяй навук беларускай мовы як дыалекта („наречия”) рускай мовы, ды і была запланавана ў якасці другой часткі *Опыта словаря областных наречий*. Этнаграфічныя даследаванні Беларусі выявілі найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Работа па збіранню і публікацыі спецыфічных ў адносінах да корпуса рускай літаратурнай лексікі беларускіх слоў была скончана ў 1861 г. і прывяла да выдання ў 1970 г. лексікаграфічнай працы, якая набыла значэнне агульнанацыянальнага слоўніка.

¹² А. П. П. и н, *История русской этнографии*, Минск 2005, с. 212–213.

¹³ *Ibidem*, с. 215.

¹⁴ Цыт. па: М. Д. О. л. б. и. л. о. в., *Полонофобия и политика русификации в Северо-Западном крае империи в 1860-е гг.*, Москва 2005, с. 139.

I. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які

„сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства”¹⁵.

Абапіраючыся на ранейшыя слоўніковыя распрацоўкі I. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, I. Насовіч склаў самы аб’ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рээстру вынікала з пастаўленай перад яго складальнікам задачы:

„въ виду осознанной необходимости иметь подъ руками словарь этого наречія [беларускай мовы – І.С.], между прочимъ и для пониманія важныхъ и любопытныхъ историческихъ актовъ, на немъ писанныхъ”¹⁶.

Асноўнымі крыніцамі для слоўніка былі ўласныя запісы I. Насовіча жывой народнай мовы, а таксама матэрыялы з яго ж раней складзенага *Алфавитного указателя старинныхъ белорусскихъ слов*. Акрамя таго, многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў і нешматлікіх тагачасных фальклорных і этнаграфічных выданняў.

Гэта быў самы поўны на той час збор лексікі і фразеалогіі жывой беларускай мовы, які ахопліваў больш за 30 тысяч слоў беларускага маўлення сярэдзіны XIX стагоддзя. Значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі, ілюстрацыямі ў выглядзе прыказак, прымавак, загадак, радкоў з народных песень і цытатамі з агульналітаратурнага, а таксама дыялектнага (усходнебеларускага, г. зн. крывіцкага, арэалу, які аўтар лічыў найбольш „чыстым” у этнагенетычным плане) маўлення: *китка* – Вязка сена отъ 5 до 10 фунт., нарочито употребляемая для продажи (Въ Минской, Гродн. и Виленск. губерніяхъ; *гакъ* (въ западныхъ местностяхъ Белоруссіи и въ Лифляндіи) мера или участокъ земли; *неколокъ* 1) Въ Могилевской и Витебской губерніяхъ). Печурка, куда загребають жаръ изъ печи. 2) (Въ Минской и Гродненской губерніяхъ). Очажекъ; *рея* (лит. геіе). Рига, овинъ (употребляется въ Гродн. и Минск. губ.; въ прочихъ же Белорусскихъ губ. *Евна*).

Трэба ўлічыць, што афіцыйныя расійскія колы і многія расійскія вучоныя не заўсёды бачылі ў беларусах самабытны народ з адметнай мовай, прыпісвалі яму значны польскі ўплыў, уключаючы і ўскоснае запазычванне з лацінскай мовы. Відавочна, па гэтай прычыне сам I. Насовіч выказаў сваё абурэнне канчатковым варыянтам слоўніка пры дапамозе эпіграмы, своеасаблівага сатырычнага дыялогу, у якім змешчаны сцвярджэнне, што беларускі характар („крывіцкі нос”) слоўніка з’яўляўся „носом гиганта // Породы

¹⁵ М. Г у л і ц к і, *Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.)*, Мінск 1978, с. 60.

¹⁶ К. В е с е л о в с к и й, *Предисловие* [в:] I. Н а с о в і ч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983.

всехъ славянъ черта”, і здзіўленне з прычыны дэфармацыі гэтага „носа”, наданне яму „курносасці”, г. зн. рускага аблічча, і нязначнасць польскага ўплыву („Вліянье польское ничтожно // Тебе приписано здесь ложно // Везде характеръ виденъ твой”)¹⁷.

Усё ж, на наш погляд, І. Насовічу ўдалося захаваць нацыятворчы характар свайго слоўніка. Адметнасць беларускай мовы падкрэслівалася не толькі гістарычным і краязнаўчым каментаром, які надаў слоўніку пэўную гісторыка-культурную вартасць, але і ўласна лінгвістычным аналізам многіх рэестравых адзінак, згодна з якім лексемы або паўсталі адметнымі ў параўнанні з іншымі мовамі, або набылі беларускую фанетычную ці граматычную спецыфіку пры запазычанні: **сакрамэнт** – *Тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа. Слово заимствованное отъ Поляковъ и употребляемое только въ бывшихъ униатскихъ приходахъ; по* – *сверхъ значеній, указанныхъ в Словаре, предлогъ слитный, повторяемый часто при глаголахъ, которыхъ совершенный видъ уже составилъ изъ предлога По, для большего усиленія действия, или для означенія действия многихъ и въ несколько пріёмовъ, какъ-то: побрали, попобрали, попобрано; повывозили, поповывозили, поповывезли, поровывезены; побили, попобили; повывернулися, поповывернулися ўси съ саней. Словъ съ удвоеннымъ предлогомъ по чрезвычайно много в Белорусскомъ наречіи; по-сему, для избежанія внесенія ихъ в Словарь, сделано здесь это общее замечаніе о слитномъ предлоге По.*

Тлумачэнне лексічнага значэння слова з дадаваннем уласна лінгвістычных, гістарычных, этнаграфічных звестак і лінгвакраіназнаўчага каментару адбывалася рознымі спосабамі:

1) шляхам указання на суб’екта (моўцу), які найчасцей ужывае пэўнае слова, паводле яго паходжання або сацыяльнага ці побытавага статусу: **апробація** – *одобрение, утверждение. (Слово употребляемое среднимъ и высшимъ классомъ народа); ассекурація* – *(слово, употребляемое шляхтами и Польскими помещиками въ разговоре объ интересахъ имения или капитала.)* 1) *Поручительство за кого либо.* 2) *Обезпечение имения; ачкурникъ* – *(слово бранное на крестьянъ). Мужик. Лапотникъ;*

2) вызначэннем (не заўсёды дакладна) этымалогіі слова з указаннем на мову-донара: **гербата** – *Herba thea. Чай; люстро* – *заимствовано из Польскаго. Зеркало; могоричъ* (*Лит. Magariczy – попойка после торга*). 1) *Барышъ.* 2) *Угощение, попойка при мене, продаже или какихъ либо другихъ сделкахъ; обещоваць* – *(Слав. Обетовати). Обещать; вантура* – *(отъ фр. aventure).* 1) *Происшествіе.* 2) *во множ. Шутки, штуки, ухватки; цалёвка* – *(отъ нем. zoll – дюймъ). Дюймовая въ толщину тесница, употребляемая для обшивки деревяннаго строенія; герцаць* – *(заимствовано отъ Евреевъ, говорящих по немецки). Мотать, плутовать;*

¹⁷ М. П р ы г о д з і ч, *З жыццяпісу і гісторыі стварэння Словаря беларускага наречія І.І. Насовіча* [у:] *Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства. Матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных 220-годдзю з дня нараджэння Івана Іванавіча Насовіча*, пад рэд. М.П. П р ы г о д з і ч а, Мінск 2008, с. 27.

3) указанна на арэал распаўсюджання слова: **дзубня** – (вѣ Виленской, Ковенской и Гродненской губерн.) 1) Палка вязовая, березовая или дубовая, съ острымъ железнымъ концемъ. 2) Неповоротливая девка и упрямая лошадь; **нудосный** – (вѣ Гродненской и Минской губерніяхъ). 1) Грустный. 2) Досадный, досадительный, наводящий тоску; **нудотный** – (вѣ Могил. и Витеб. губ.) Тоже, что Нудосный вѣ обоихъ знач.;

4) этналінгвістычнага і краязнаўчага аналізу моўнай адзінкі: **сакрамэнт** – Тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа. Слово заимствованное отъ Поляковъ и употребляемое только вѣ бывшихъ уніатскихъ приходахъ; **кровь** – 1) Кровь (это слово вѣ Белорусскомъ наречіи вѣ родит., дат. и предл. падежахъ ед. ч. имеетъ кривы. [...] Древнее название Славянскаго племени Кривичи, по Польски *Krewiczy*, по Немецки отъ Польскаго же *Krewings*, можетъ быть произведено отъ кривы, и вѣ такомъ случае можетъ значить: кровные, единокровные, соплеменные). 2) Племя, корень племени.

Прэзентуючы ў *Слоўніку* найменні-этнаграфізмы, І. Насовіч не толькі па-навуковаму дасканалася сямантызуе іх, але і падае гістарычныя звесткі аб іх узнікненні, ускосным шляхам пацвярджаючы этнічную даўніну і аўтэнтычнасць „техъ местностей, которыя некогда населяло Кривичское племя”¹⁸: **куница** – 1) Платежъ помещику за девицу, выдаваему вѣ замужество, а особенно вѣ чужое имение. Вѣ древности куницы, или куньи шкурки употреблялись вместо денегъ. 2) Кандалы. Вѣ старину при каждой церкви находилась прикованная къ стене, близъ входа, железная цепь съ таковымъ же наручникомъ, или наножиномъ, или ошейникомъ, называвшаяся куницею, которую надевали на явныхъ грешниковъ, присужденныхъ къ публичному покаянію. Даже вѣ начале XIX столетія, видны были еще вѣ древнихъ Белорусскихъ православныхъ церквахъ такъ называемыя куницы, наводившія страхъ на простолюдиновъ. Ныне нигде нетъ куницъ; но слово это еще живетъ вѣ говоре простолюдиновъ, какъ историческое.

Міфалагічныя ўяўленні беларусаў у *Слоўніку беларускай мовы* знайшлі адлюстраванне, у прыватнасці, у рэестравых адзінках – найменнях міфічных істот, персанажаў з народных казак і прымхаў: *вовколак, доброхот, домовик, клетник* і інш.

Заўважна, што пры сямантызацыі такіх слоў І. Насовіч робіць спасылку на „суеверіе простолюдиновъ”, аднак пры гэтым не прынімае іх, а часта абараняе, удакладняючы ілюстрацыйныя звесткі згодна з прымальнымі для самога складальніка перакананнямі:

„Купала – Такъ называютъ Белорусскіе простолюдины святаго Іоанна Крестителя, котораго память празднуется 24 Іюня. Вместо Іоаннъ Креститель, они говорятъ Иванъ Купала, на Ивана Купалу, предъ Иваномъ Купалою, следовательно существование, по мненію Славянскихъ мифологовъ, какого-то древняго, баснословнаго божества Купалы, которому будто поклонялись древніе Славяне, есть очевидная выдумка. [...] Вѣ Белорусскихъ песняхъ, припоровленныхъ къ этому гулянію простона-

¹⁸ К. В е с е л о в с к и й, *Предисловие...*

родной молодежи, нетъ ни малейшаго намека о боготвореніи небывалаго божества Купалы. Въ одной же изъ песенъ Белорусскихъ, изданныхъ въ 1855 г. Яномъ Четомъ, въ Вильне, латинскимъ шрифтомъ, слова: «Самъ Богъ купався», ясно указываютъ, что по мненію самихъ простолюдиновъ Иван Купала есть Іоаннъ Креститель».

Шматпланавасць і разнастайнасць змешчанай у слоўніку лексічнай інфармацыі максімальна пашырыла чытацкую аўдыторыю, дазволіла скарыстаць для самых розных мэт (навуковага вывучэння мясцовых беларускіх слоў, перакладу розных беларускіх тэкстаў на рускую мову, тлумачэння асобных этнаграфічных з’яў і звычаяў). У працы І. Насовіча маецца шэраг паказчыкаў і прыёмаў апісання лексікі, характэрных для тлумачальных слоўнікаў: наяўнасць дэфініцый, тлумачэнне беларускіх рэестравых адзінак пры дапамозе рускіх сінанімічных радоў, стылістычныя паметы пры некаторых рэестравых словах. Гэта дае падставы сцвярджаць, што *Слоўнік беларускай мовы* паклаў пачатак нармалізацыі (кадыфікацыі) слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы і з’яўляецца першым беларускім нацыянальным слоўнікам. З прычыны запозненасці складвання беларускай нацыянальнай мовы немагчыма было адлюстравать разгалінаваную беларускую стылістычную сістэму. Аднак сабраны слоўны матэрыял зафіксаваў у межах „Русскаго народного языка” не проста „наречіе”, а самастойную мову, здольную прадуцыраваць прыдатныя для розных камунікатыўных задач моўныя адзінкі.

6. Такім чынам, у абодвух слоўніках памкненне іх складальнікаў вылучыць сваю мову з ліку іншых моў і адначасова ўключыць іх у агульнаславянскі кантэкст было выклікана агульнай асветніцка-рамантычнай хваляй вывучэння духоўных здабыткаў народа і гістарычнай тэндэнцыяй да кансалідацыі нацыі: для польскага народа – гэта ўздым нацыянальнай самасвядомасці пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, для беларускага – наспелая патрэба вылучыцца з межаў „заходнерусізму”.

Гістарычны характар слоўніка С.Б. Ліндэ забяспечыў яму адно з галоўных месцаў у тагачаснай аўтарскай еўрапейскай лексікаграфіі. Гэтая праца, таксама, як і *Слоўнік беларускай мовы* І. Насовіча, выконвала функцыю вывучэння нацыянальнай мовы і стала на цэлыя дзесяцігоддзі неабходным лексічным дапаможнікам для польскіх пісьменнікаў і вучоных. Аб’ядноўвае абодва слоўнікі і тое, што зацікаўленасць іх складальнікаў нацыянальнай культурай, звязаная спачатку з рамантычнымі тэндэнцыямі, паглыбляецца разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і іншых памежных навук, што і выклікала этналінгвістычны змест слоўнікаў. Адрозненне ж паміж імі заключаецца ў тым, што слоўнік С.Б. Ліндэ, акрамя таго, што створаны больш чым на паўстагоддзя раней за слоўнік І. Насовіча, змяшчае ў сабе лексіку пісьмовых крыніц і толькі нязначна ахоплівае дыялектную лексіку. Наадварот, у слоўніку І. Насовіча зварот да нацыянальна-самабытнай лексікі, увабленнем якой сталі дыялектызмы, цесна звязана з яе фальклорна-этнаграфічнай базай.

Iryna Savitskaya

Historical and cultural components in Belarusian and Polish dictionaries of national value

Abstract

The presence of a historical-cultural component in the entries and illustrations of the *Dictionary of Belarusian Language* by I. Nosovich and *Dictionary of the Polish Language* by S. Linde was the result of a general educational-romantic tendency of studying the Slavic peoples' spiritual heritage. The dictionaries reflected actual historical processes in the Slavic countries and literary languages: I. Nosovich's dictionary echoed the desire for separation from the bounds of „western Russism” while S. Linde's dictionary intended to place the language and the country in a general Slavic context.